

A némettség a továbbiakban egyfelől minden lehetséges alkalmat megragad az oroszosító folyamat elleni, hatékonyságát illetően hamar devalválódó tiltakozásra, másfelől maradék lehetőségeinek mozgósításával – középiskolai szinten – maga is magániskolák alapításával próbálja életben tartani az intézményi bázist a székhelyekre (Riga, Reval/Tallinn, Jelgava/Mitau) és főbb más centrumokra kiterjedően. A politikai-társadalmi életből lassan kiszoruló németek nem egy tekintetben már előre megélik a világháborút követően létrejött szuverén Észt- és Lettország pusztá etnikai kisebbségként betöltött szerepet, amiből egyetlen kiút kínálkozik – a németországi irányú kitelepüléssel. Ennek divatja lényegében már az 1905-ös forradalmi év vidéki sokkélványát követően megindul.

Komáromi Sándor

Migráció, remigráció és a „haza” fogalma az 1918–1945 között hazatért oroszországi németeknél

Panagiotidis, Jannis: Zwischen Wahlheimat und Urheimat – Multiple russlanddeutsche Heimatdiskurse nach dem Zweiten Weltkrieg. = Spiegelungen. Jg. 12. 2017. 2. sz. 9–22. p.; Siemens, Heinrich: »Wir haben hier keine bleibende Stadt« – Heimatverlust und idealisierte Heimat bei den Mennoniten. = Uo. 23–34; Petersen, Hans-Christian: The Making of Russlanddeutschtum – Karl Stumpp oder die Mobilisierung einer ‚Volksgruppe‘ in der Zwischenkriegszeit. = C. Eisler, S. Götsch-Elten (Hgg.): Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Münster. 2017. 163–190. p. (Online: www.academia.edu/.../The_Making...)

A Német-Római Birodalom vagy az 1815–1866 között fennállt Német Szövetség kötelékeibe tartozó politikai egységek területéről évszázadokon át folyó telepes kirajzás nagyobb volumeneiben a keleti, délkeleti szomszédság vagy az amerikai kontinens mellett az európai szárazföld oroszországi messzeségeibe vezet. Az Oszmán Birodalomtól és vazallusaitól elhódított, vagy elmaradott belső területek agrárfejlesztésére a 18. század hatvanas éveitől kezdődően Nagy Katalin cárnő és utódai sokféle kedvezmény ígéretével verbuválnak nagyobb létszámban külföldi munkaerőt. A hívó szót üldözött, elnyomott protestáns felekezetekhez tartozó érdeklődők (vagy protestáns környezetbe szorult kato-

likusok) követik nagyobb számban. A régiók iparosodását is serkentő pionírmunka lassan termőre is fordul a Szarátov körüli Volga-vidék, a Fekete-tengermellék és más dél-orosz (később általában Ukrajna részét képező) régiók – összességében lassan több százezres, az első világháború előestéjén már kb. kétmillió főt számláló – telepein. Kaukázusi, nyugat-szibériai kiágazásaik is jelzik a fejlesztési terv távlatra szóló sikerét. A színhelyek táji adottságaival (mint például a Volgánál a nomád – kalmük, kirgiz – szomszédság rajtaütései), időjárásai, természeti viszonyaival rendre megküzdő telepesközösségek az 1870-es évektől ugyanakkor a modernizáció során nacionalista hangsúlyokra váltó orosz politika idegenellenességével találják magukat szembe. A cári kormányzat az önkormányzatiságra, a nyelvi szabadságra, az iskolaszervezésre stb. vonatkozó kiváltságok eltörlésével fokról fokra elidegeníti magától a németiséget. Az intézkedések nacionalista éle mellett világosan kitapintható az 1871-ben egységesült nagy hatalmi Németországgal szemben gyanakvóvá váló orosz politika újszerű németellenessége. A telepes németiség bekerítése a világháború éveiben „belső ellenséggé” nyilvánításukkal folytatódik, majd – az ígéretes kezdeteket követően – nyílt üldöztetésben ölt formát a szovjet időkben.

Az 1917-es „nagy” októberi forradalom után a telepes németiség a legvédtelenebb áldozata a termelési viszonyokat felforgató bolsevista politikának. Kevés, legfeljebb látszólagos a köszönet a *Volgai Német Autonóm terület (1918) vagy utódjaként az Autonóm Köztársaság* kirakatpolitika értékű létrehívásában (1924), melynek értelmisége végül bekerül a sztálini tisztogatások célkeresztjébe, 1941-ben a szovjet állam elleni hitleri háborús támadás nyomán pedig teljes lakosságát Urálon túli kényszermunkatáborokba (*trudarmija*) vagy őrzött szálláskörzetekbe (*szpecposzelenyje*) deportálják, s ezzel az autonómia is megszűnik. A kiűrités a Volga-vidékkel együtt a tengermellék, a Krím vagy a Kaukázus német telepeit is érinti, összességében mintegy 900 ezres létszámmal. A folyamat során a Wehrmacht előrenyomulása miatt helyén marad a tengermellék még mintegy 340 ezres diaszpórája, mely végül 1943-ban együtt mozog a német katonai visszavonulással, miközben egy részüket (200 ezer) az orosz haderő beéri, és visszairányítja a sorstársak számára az Urálon túl korábban kialakított táborokba. A területi felosztást célzó Molotov–Ribbentrop paktum (1939)

értelmében intézményesen bonyolódik a kivonás az első világháború után román fennhatóság alá került Besszarábia vagy a Lengyelország által viszszerzart Volhínia németjeivel kapcsolatban, mintegy 120 ezres létszámra kiterjedően (1940).

*

A változó történelmi-társadalmi körülményekkel sarokba szorított, a sztálini önkénnyel megtiport oroszországi németiség számára az adott távolságokból nehezen nyílik mód önkéntes menekülésre. Az Urálon túli kényszerlakhelyek felszabadítását (1956), a politikai megbélyegzés feloldását (1964) követően még elvesztett környezetükbe sem térhetnek vissza, az anyaországi irányú kivándorlás lehetősége nagyobb számban pedig inkább csak kései leszármazottak számára adatott meg, jobbára a Szovjetunió felbomlása után. (Soraikba tartozik cikkszerzőink közül is például H. Siemens vagy hivatkozott szerzőink között H. Krieger.) Anyagunk e kései idősokkal nem is foglalkozik. – A telepesközösségek a korábbi fordulók során is csupán töredékrészben találnak alkalmat a változtatásra. 1870–1910 között összességében néhány tízezen, különös mód még nem is Németországba igyekeznek visszatérni, hanem Észak- és Dél-Amerika irányában távoznak, hogy eredendően odatelepült honfitársak csoportjaira rátaláljanak. 1917–1922 között a világháborús tapasztalatok, a polgárháború élménye, egyszersmind a bolsevik politika első megpróbáltatásai nyomán először keresik az anyaországba vezető utat, mintegy 120 ezren, egy részük némi várakozás után mégis továbbindul az amerikai kontinensre. A második világháború alatt a Wehrmacht által menekített vagy egyezményesen kivont diaszpórából természetesen ennél már jóval többen jutnak el a harcok végeztével Németországig. A korai visszatérők lényegében első ízben informálják az anyaországi közvéleményt a különböző oroszországi kolóniák létezéséről, s egymás örökségével maguk is most ismerkednek bővebben.

A nagyobb kiterjedésű telepesrégiók egy-egy képviselője a második világháború utáni évekig hatóan jelentős szerepet visz akár a szervezeti életben, akár az ismeretterjesztésben. A Volga mentiek soraiból kimagaslik Johannes Schleuning (1879–1962) lutheránus lelkész alakja, aki még

Dorpat/Tartu egyetemén tanul lutheránus teológiát a 18. században cári birtokba jutott Baltikumban, ezt követően a kaukázusi Tbiliszi német ajkú egyházközségének lelkésze, de lapot is szerkeszt, melynek „lázító” hangvételéért a cári hatóságok száműzik Szibériába. Onnan a bolsevik forradalom révén szabadulva Szaratovban folytatja, itt kiadott lapját azután már a bolsevikok tiltják be, ezt követően menekül el az országból családjával. Mint emigránst élénken foglalkoztatja – az amerikai közösségeket is tág körben megmozgatva – a helyben maradtak segélyezésének megszervezése, miközben egymás után publikálja ismeretterjesztő munkáit, beszámolóit a Volga menti, majd a tágabb körű oroszországi németiség sorsáról, életéről. Legkiemelkedőbb közülük: *Die Stummen reden: 400 Jahre evangelisch-lutherische Kirche in Russland* (1952). A besszarábiai kolóniák megkerülhetetlen képviselője, Karl Stumpp (1896–1982) Odesszában tett érettségijét követően érkezik a háború végi Németországba, Tübingenben tanul tovább, majd mint pedagógust hívja vissza a szülőföldre, ahol családkutatásba is kezd a telepes német környezetben.

A Németországba visszajutott oroszországi németek súlya, szereplehetősége tulajdonképp a hitleri idősokkal, azon belül is különösen a Szovjetunió megtámadásának előestéjén, illetve a Volga vonaláig elhatoló keleti front aktualitásaival értékelődik fel. Az Oroszországba kivándorolt németiség sorsa időközben néhány anyaországi alkotó értelmiségit is közelről megérint; erre vall például Servatius Josef Ponten (1883–1940) geográfus, utazó és népszerű tájíró nagy lélegzetű vállalkozása, *a Volk auf dem Wege – Roman der deutschen Unruhe föcím alatt kiadott hatrészes regényfolyam (1930–1942)*. A szerző egy moszkvai nemzetközi szakmai konferencia során ismerkedett a Volga menti németekkel még 1925-ben. A menekültek országosan átfogó megszerveződéséhez viszont csak a nemzetiszocialista korszak keletre tekintő politikája kínál megfelelő hátteret: a 30-as évek végén jön létre az „oroszországi német” közös nevező alá vont szervezet (*Verband der Deutschen aus Russland*; illetve végül: *Verband der Russlanddeutschen*). Maguk az érintettek egyébiránt mindjárt 1933-tól figyelnek az „eshetőségekre”. Karl Stumpp is otthon terem, hogy tájékozódják a „külföldi német” témakörben mozgó intézmények körül, majd 1941 és 1943 között a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut, valamint az „Ostministerium” (azaz: a „megszállt keleti területek minisz-

tériuma”) közös megbízásával nyílt terepen, katonai mundérban folytatja („etnobiológiai” kitekintéssel bővített) Besszarábiában megkezdett családkutatásait. Különítménye, a „Dr. Stumpp Kommando” kereteiben végzett adatgyűjtése egyébiránt egy-egy falu vagy tájék teljes lakosságát is „átvilágítja” a fegyveres SS faji tisztogatásaihoz. Úgy látszik, az Ostministerium oldaláról, ahol vérbeli náci felső kapcsolata az odesszai régióból hazatért Georg Leibbrandt, ez része a megbízásának. Gyűjtéséből a háború után az egyesületi évkönyv (*Heimatbuch der Deutschen aus Rußland*) jó néhány évfolyamában publikál, de – Schleuninghoz hasonlóan – átfogó érdemi munkákkal is hozzájárul az oroszországi német múlt történeti feldolgozáshoz, mint: *Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862* (1974; angol ny. kiadása digitális rögzítésben: <http://gfr.foxping.com/Emigration/Emigration%20from%20Germany%20to%20Russia.pdf>) stb.

*

Az első menekültmenzedekek tagjai – érthető módon csakis a kapitulált Németország nyugati, az 1949-ben megalakult Nyugat-Németország előzményét adó megszállási övezeteiben – készen állnak a második világháború utáni hazatérők fogadására. Háború előtti önszerveződésüket – jelentősen megnövekedett számú résztvevőkörrel – a legkülönbözőbb régiókból elűzött-menekült határon túli németiség „honfitársi” egyesüléseinek motójára 1950-ben *Landsmannschaft der Deutschen aus Russland* néven újítják meg. Máig megjelenő orgánusuk kissé sallangos címét – *Volk auf dem Weg* („Nép – vándorúton”) – pedig Ponten fent említett művétől kölcsönzik. Az egyesületi munka, a találkozók kereteiben tett megnyilatkozásaik, különböző publikációik a múlttal és jelenel történő folyamatos számvetés dokumentumai. A számvetés terében előkerülnek az emlékezet, az identitás, a nemzeti tudat bonyolult, nehéz kérdései, mint az elhomályosult, a tapasztalati aktualitással nem összevethető kép az annak idején elhagyott „őshazáról” (különösen, ha a vonatkozó régió az ország területéhez már hozzá sem tartozik), vagy a „vándorúttal” tervszerűen, más esetben kényszer alatt érintett, esetleg visszavágyott vagy ellenkezőleg: elrettentő oroszországi tájak sora. A „nemzeti” tudatot illetően kiderül: pusztá, köteles

„hazafiúi” érzületként éppannyira elvont, ünnepi beszédkelléket megtestesítő elem, mint bármely anyaországi honfitársé. Ez tükröződik már a „honfitársi” szerveződés 1951-ben másfél ezer fő részvételével megrendezett első találkozó szónoklataiban, melyek frázispufogatással utalnak a hazáért való „helytállás” jegyében végzett munkálkodásra, az ősök kivándorlását pedig – az „élettér”-elmélet sajátos kitágításával – a nemzedéktársak érdekében tett „önzetlen” vállalásnak stilizálják. A menekültek kiüresedett szőlőmokra épített nézetrendszerének háttérében tetten érhetők korábbi, meggyőződésből fakadó vagy megtapadt nemzetiszocialista szimpátiáik. A szóvivők nácitlanítását a nyugatnémet konszolidálódás e körben is jól láthatóan hanyagolta: az 1951-es ünnepi pódiumon ott feszít dr. Stumpp és Georg Leibbrandt (1942-ben a „végső megoldásnak” szentelt Wannsee-konferencia résztvevője), öccsével, a szintén lelkes ifjú hitlerista-pártmunkás Gottlieb Leibbrandttal egyetemben.

Máig kevés adat áll rendelkezésre a két világháború körüli oroszországi német visszatérők táji emlékezetét illetően. Ennek eleve korlátozott lehetőségeire vall Albert Mauch besszarábiai szerző által jegyzett, az elődök elhatározásából belakott tájat köszöntő hazafiúi dal (*Heimatlied*) átfogó karrierje az oroszországi német menekültközösség teljesebb körén belül. A menekültszíntéren a dal kevésbé valamely valós tájra irányuló visszavágyódás, mint inkább az iránytalan elvagyódás kifejeződése valami elveszett vagy épp soha nem volt otthonosság után, akárcsak ama népdallal nemesedett, eredetileg Irving Berlin orosz-zsidó emigráns zeneszerző New York-i műhelyéből való, 1925-ben írt sláger esetében, melynek lemezfelvételei különösen a Gdańsk/Danzig körzetéből az 1780-as évek végétől több hullámban a Dnyeper alsó folyásánál letelepített, eredetileg fríz-holland gyökerű mennoniták körében terjedtek. (Egy 1927-es felvételen Richard Tauber adja elő, ld. Youtube <https://www.youtube.com/watch?v=V04VFO6aNog>) Az alnémet/plattdeutsch nyelv saját (*plautdietsch*) dialektusát beszélő és az ószövetségi Szentírásnak erősen elkötelezett mennoniták már menekültközösségként éltek Gdańsk vidékén, s a porosz terjeszkedés miatt adták a fejüket újabb kivándorlásra. 1918 után Németországba visszatelepült csoportjaik vezető képviselője Benjamin H. Unruh (1881–1959) teológus, író hatalmas szervezőmunkát végez az 1929/30 körül rendkívüli engedélyeztetéssel kiköltöző további,

mintegy 15 ezer főt számláló hitsorsos fogadása körül. Kanadába továbbtelepült oroszországi német mennoniták köréből emelkedik ki Arnold Dyck (1889–1970) német nyelvű író, akinek művei oroszországi életükből merítenek, mint főképp önéletrajzi vonatkozású regényfolyama: *Verloren in der Steppe – Mennonitischer Bildungsroman*. 1–5. 1944–1948. Irving Berlinhez *Always* című, akár zsoltár-parafrazisnak elfogadható (137. zsoltár) dalához visszatérve pontosabban a *Heimweh* címet viselő német változatról van szó, szövegét illetően a Lehár-szövegkönyvíró Fritz Löhner-Beda tollából (szöveg és kottakép a tanulmányban!), mely az idegenbe szakadt ember hontalanságáról beszél általában. (Pusztai illusztráció gyanánt emlékeztessünk a magyar 1956-os Honvágydalra: „Oly távol messze van hazám, / Csak még, még egyszer láthatnám...” – K. S.) A dal elterjedtségét mutatja: a második világháború utáni „malenkij robot”-ból hazatérő, oroszországi német kényszermunkásokkal érintkezett magyarországi, illetve romániai sváb elhurcoltak hozzák magukkal vissza nyugatra. A lettországi születésű tanulmány szerző (* 1964) személyes élményként őrzi emlékezetében a szülői házból, megkockáztatva a feltevést, miszerint talán a zsidó és a mennonita-keresztény diaszpóra világa közötti érzelmi átjárhatóság érhető tetten a zsidó szerzők alkotta, esetleg a steti-környezet elvesztését sirató mű (itt Löhner-Beda szintén zsidó származása is kiemelendő) elementáris erejű mennonita befogadásában.

*

A közismertségnek korántsem örvendő témát átfogóan tárgyalja Viktor Krieger (deportált családból származó, Kazahsztánban nevelkedett, 1992-ben kitelepült szerző) még újdonságnak számító műve: *Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aussiedler – Eine Geschichte der Russlanddeutschen*. Bonn. 2015. Általában innen valók az itt ismertetett források szerzőinél feltüntetett lélekszámadatok. Ugyanők felhívják a figyelmet németül is rendszeresen publikáló honfitársunk, Dalos György – történetpolitikai beágyazásában érdemlegesnek mondott (hazai gyűjteményekben nem képviselt) – munkájára is: *Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart*. München. 2014.

Komáromi Sándor

RESUME

Balázs Dobos

The Effects of Electoral System Design in the Non-Territorial Autonomies of Central and Southeast Europe

The paper was designed to address and highlight the question of whether and how some of the main functions of elections can be conceptualized and understood in special minority contexts. Concerning the five selected non-territorial autonomy regimes of Central and Southeast Europe (Croatia, Estonia, Hungary, Serbia, and Slovenia), very little research has been carried out to explore the key and closely intertwined features and effects of minority elections on intra-community dynamics and voters' behaviour such as special voter registration, electoral formula (proportionality/disproportionality), ballot structure, voter turnout, competitiveness, and electoral volatility – research that would take into account the sensitive nature of ethnic data and the relatively high-level cultural-linguistic assimilation, too. Accordingly, the aim of this study was to fill this gap at least in part by identifying and examining their operation in practice, while a more in-depth analysis of the important elements of such processes needs further research. Taken together, these factors have a crucial influence not only on the public participation of the minority groups concerned, but on their future prospects as well.

Gábor Barna

Religion and Folk Art

The Roman Catholic Church acknowledges that “the objects of folk religiosity help believers contemplate the mysteries of the Christian faith”. In these milieus, the Cult of the Virgin Mary is of paramount importance. The primary function of the representation of the Virgin Mary is not to provide an aesthetic experience but to familiarize people with Her mystery.

Ferenc Eiler

Hungary's Nationality Policy between the Two World Wars (1918–1938)

The study analyses the nationality policy of the Hungarian state vis-à-vis its internal minorities from the end of the First World War till the First Vienna Award. This analysis considers Hungary – similarly to the other states of the region – as a *nationalizing* state, and places the emphasis not on drawing a static image of the “nation-state” and the presentation of the position of minorities within that, but rather on the key orientations of the minority-related policies and the motivations and actions of the stakeholders who played a decisive role in shaping these policies.